

УДК 727.113

С. В. Розумний

*аспірант кафедри Основ архітектури і архітектурного проектування
Київського національного університету будівництва і архітектури*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ СЕРЕДНЬООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У 2-Й ПОЛ. ХІХ СТ. – 1917 Р. У М. КИЄВІ

Анотація: у статті розкриваються особливості архітектурної організації найбільш характерних і поширених типів середньоосвітніх закладів у вказаний період. Робиться висновок про еволюційний характер використання надбань царського уряду у сфері матеріально-учбового забезпечення середньої освіти.

Ключові слова: архітектура гімназій, комерційні училища, історія архітектури, ХІХ ст., історія шкільних будівель.

Постановка проблеми. У вітчизняній архітектурній науці еволюція шкіл як окремого типу громадських будівель, побудова і розвиток шкільної мережі у структурі міста традиційно пов'язують з радянським періодом (див. праці [1]). При цьому розвиток архітектури шкільних будівель та їх мереж у більш ранній час не виправдано применшують. Ґрунтовніший погляд на питання, винесене у назву статті, дозволив переоцінити ступінь впливу дореволюційних шкіл на подальший розвиток шкільної архітектури за радянських часів, а також провести деякі паралелі з сучасністю.

Актуальність проблеми полягає у необхідності уточнення у науці окремих положень в області архітектури шкільних будівель, зокрема у переоцінці рівню розвитку дореволюційної шкільної мережі і її впливу на мережу радянського періоду і сучасність. По друге, починаючи принаймні з часів перебудови спостерігається прогресуюче збільшення інтересу в суспільстві і науці до гімназичної освіти, як державної, так і приватної. Цей процес значно активізувався в останні роки, коли набуття престижного статусу гімназії чи ліцею стало загальною метою діяльності адміністративного і педагогічного колективів столичних шкіл. Навіть поверховий аналіз дає змогу знайти багато спільного між дореволюційною гімназичною освітою і сучасними освітніми прагненнями суспільства. На цьому тлі, необхідність наукової розробки позитивного досвіду архітектурної організації шкіл до 1917 року є вмотивовано доведеною.

Наукова розробка проблеми. Розвиток шкільної архітектури на території сучасної України побіжно описується у контексті загальних передумов сучасного розвитку архітектури шкільних будівель у дослідженнях О. Дячок,

В. Єжова, Л. Ковальського, Н. Консулової, С. Сьомки, В. Шпаківської та ін. Архітектура окремих київських шкіл опосередковано розкрита у краєзнавчих працях В. Ковалинського, А. Кудрицького, Д. Малакова. Корисний аналітичний, фактологічний і статистичний матеріал у галузі середньої освіти Києва обраного періоду досить ґрунтовно подано у дослідженнях суміжних наук – працях з історії, педагогіки та історії педагогічної думки, а саме: О. Білявської, М. Казьмирчука, С. Сірополка, Б. Чижевського, С. Чуйка. У той же час у науці недостатньо вивчені питання історії архітектури ЗНЗ Києва визначеного періоду.

У другій половині XIX ст. Київ – центр Південно-Західного краю Російської імперії – переживає найбільше за декілька минулих століть піднесення. Бурхливо розвивається економіка, торгівля, промисловість і культура. За півстоліття з 1865 по 1913 роки кількість населення у місті збільшилася майже у 9 разів з 71,4 тис. [2, с.17] до 630 тис. [1, с.48] осіб.

Демографічний вибух, що почав спостерігатися у Києві з середини XIX ст. і активний приток капіталу в місто стали найважливішими причинами будівельного буму з к. XIX – до 1914 р. За свідченнями джерел [3;4], кількість будівель у місті з 1856 по 1900 рр. збільшилася більше, ніж чотирикратно. Наслідком активної забудови і розширення міста стало те, що напередодні I світової війни Київ став третім за величиною містом у РІ після Петербургу і Москви, займаючи площу близько 170 км² (для порівняння, сучасна площа Києва в адміністративних межах становить 835 км² [5, с.4]).

За свідченням історичних першоджерел [6, с. 62-101], станом на кінець 1914 року у Києві функціонувало 56 основних середньоосвітніх навчальних закладів, з них гімназій – 36, 2 реальні училища, 1 колегія (Галагана), 7 комерційних училищ, 2 військових училища, 1 кадетський корпус. Крім перелічених, у місті також діяли 45 середньоосвітніх закладів рангом пониже, об'єднаних чиновниками у спільну групу «Прочие» (у цю групу увійшли, зокрема, всеможливі курси – спеціальні, технічні, мистецькі, – 2-класні міські училища, професійні класи та інші).

Наведені дані свідчать про існування у місті до 1917 року розгалуженої системи середньоосвітніх навчальних закладів, яку складали розвинені мережі різноманітних за типом державних і приватних навчальних закладів. Словосполучення «шкільна мережа» стало часто уживаним у нормативно-правовій та адміністративно-розпорядчій літературі принаймні з кінця XIX ст. Збалансованому та врівноваженому розвитку шкільної мережі сприяло те, що забудовники були позбавлені права вибирати ділянки для шкіл на власний розсуд. Кожний окремий випадок відкриття нової школи планувався заздалегідь і був залежний від соціо-демографічних, економіко-правових,

культурно-історичних та інших факторів, котрі обумовлюють розміщення об'єкта у планувальній системі міста. Негативною стороною складності правового поля було те, що нерідко на пошуки взаємовигідного для всіх учасників проектного процесу варіанту розміщення школи витрачалися роки. Так сталося, наприклад, з училищем ім. С. Грушевського, коли від часу подання заявки про наміри міському голові до отримання землевідводу минуло 4,5 роки, незважаючи на те, що від самого початку планувалося віддати новозбудовану будівлю місту у якості метсенатського подарунку.

За статистичними даними, у 1917 р. у Києві мешкало 430,5 тис. [3, с.30] жителів і було 25 тис. [7] учнів. Тоді кількість учбових місць на 1000 чол. населення становила: $x = \frac{1000}{430,5 / 25} = 58,8$ (чол.). Проаналізувавши ті ж самі

показники за 2012 рік: к-ть населення Києва 2773,0 тис. (ГУ статистики в м. Києві) і 212,4 тис. учнів (ГУОН в. м. Києві), визначимо фактичну забезпеченість учнівськими місцями на 1000 чол. населення: $x = \frac{1000}{2773 / 212,4} = 77$ (чол.). Отже,

фактична забезпеченість населення середньоосвітніми закладами освіти у 1917 р. була лише на $x = 100 - \left(100 \times \frac{58,8}{77}\right) = 23,6$ % менша за сучасну

(У розрахунках не враховувався резерв вільних місць. Сучасний резерв становить $100 - \left(100 \times \frac{25}{30}\right) = 16,7$ %, де 25 чол. – середня наповнюваність класів

по місту, а 30 – нормативне значення максимальної наповнюваності класу. В період до 1917 р. розрахувати цей показник складно через недосконалість нормативного регулювання максимальної наповнюваності класних груп для різних типів ЗНЗ.). Наведені розрахунки свідчать про необґрунтованість твердження про відсталість і поганий розвиток мережі закладів середньої освіти в Києві до 1917 р.

У літературі також часто доводиться читати про становий характер середньої освіти у РІ, через що гарну освіту могли здобути лише привілейовані класи суспільства. На що слід зауважити, що такий стан речей цілком відповідав дійсності до середини ХІХ ст. Починаючи з 1862 р. система середньої освіти зазнавала постійного реформування, яке обірвалося тільки початком І Світової війни у 1914 р. Серед важливих наслідків освітніх реформ слід назвати стрімке нарощування освітньої мережі, охоплення середньою усіх верств населення, розмивання станових привілеїв, диверсифікацію і удосконалення типів середньоосвітніх установ та інші. Напередодні війни в активній формі почав здійснюватися перехід до всезагальної безкоштовної середньої освіти (ВБСО), про що свідчать документи тих часів. Завершенню цього процесу завадила війна. Є всі підстави вважати, що впровадження

всезагальної безкоштовної середньої освіти було б безальтернативним наступним кроком царського уряду. Підтвердженням того є впровадження ВБСО у багатьох повітах європейської частини РІ напередодні і в роки війни. Реформи царського уряду в галузі народної освіти в к. ХІХ – 1917 р. створили міцне підґрунтя і розвинену матеріально-учбову і методичну базу для майбутньої діяльності радянського уряду у тому ж напрямі. Варто також відмітити й те, що провідні архітектори-науковці, що працювали над типологією шкільних будівель у радянські часи, були видними спеціалістами своєї справи, зокрема у царині навчально-виховних закладів, і за часів імперії. Серед них: П. Альшин, В. Осмак, Е. Коднер та інші. Виходячи з вищевикладеного, є всі підстави вважати, що характер змін у системі освіти і архітектурі навчально-виховних закладів після 1918 року був швидше еволюційним, ніж революційним.

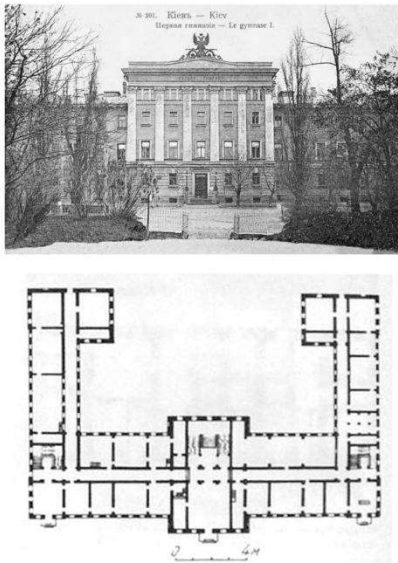
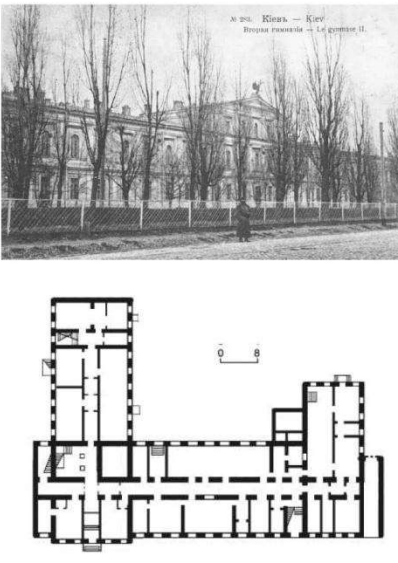

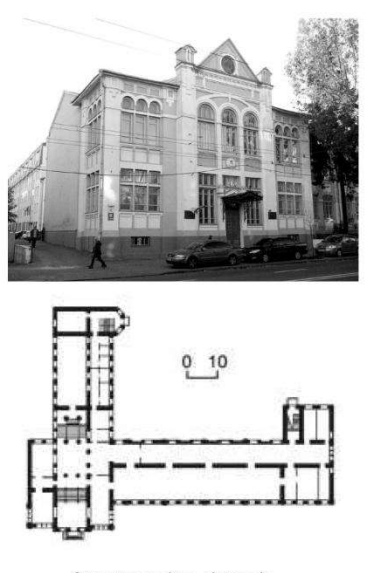
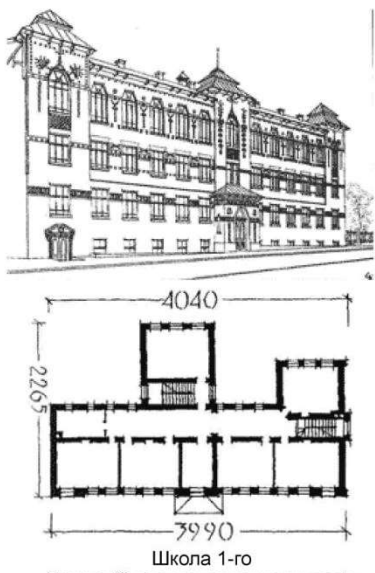
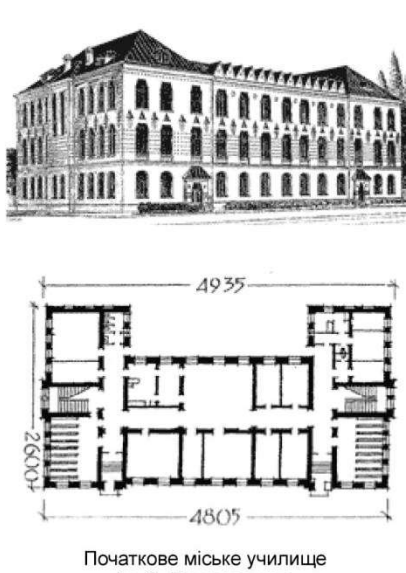
Типи міських середньоосвітніх закладів до революції були надзвичайно різноманітними – від двокласних училищ до учительських інститутів і духовних семінарій, котрі за тих часів теж відносили до закладів середньої освіти. Відповідно, в широких межах різнилося і архітектурне середовище цих закладів. У короткій статті нема можливості описати особливості архітектури кожного наявного у Києві до 1917 року типу загальноосвітнього закладу. Тому у даній праці зупинимось на найбільш характерних і найбільш поширених типах середньоосвітніх закладів, що дають змогу окреслити особливості архітектури матеріально-учбового середовища середньої освіти з к. ХІХ ст. до 1917 р. У визначений період такими типами закладів були початкові училища, гімназії та реальні училища та приватні заклади повної середньої освіти.

Міські початкові училища (народні училища, міські училища, вищі початкові училища та ін.) були наймасовішим типом загальноосвітніх закладів окресленого періоду. Вони, за рідким виключенням, були невеликого об'єму, двоповерховими, не мали підвалу, з цегляними стінами і перекриттями по дерев'яним балкам, мали скромне оформленням екстер'єру та внутрішнього простору. Тим не менше, у зовні простій дрібно чарунковій планувальній структурі шкільного закладу, виділялися зальні приміщення їдальні та актової зали, що мала багатоцільове призначення. Актова зала часто використовувалася для просвітницької діяльності серед довколишніх мешканців, яку організовували чисельні громадські об'єднання, у своїй діяльності стимульовані, в тому числі, і державою. Їдальня у позаурочний час часто використовувалась як богадільня, чому сприяла діяльність церкви, громадських організацій по боротьбі з бідністю, меценатські внески, тощо. Як на селі, так і у крупному місті, початкові школи мали велике суспільне значення. Їхня роль у життєдіяльності суспільства адекватно виражалася архітектурними засобами.

На містобудівному рівні школи (училища) були елементами каркасу у структурній організації і архітектурними акцентами в естетичній організації районів, віддалених від центру. У центрі міста, народні школи були цінною фоновою забудовою, що служила для гармонізації переходу від архітектурних домінант важливих державних і церковних установ до містобудівної тканини сформованою приватними садибами. На об'єктному рівні архітектура міських училищ була співрозмірна людині, володіла зменшеним архітектурним масштабом, була не переобтяженою деталями і архітектурними прикрасами. Не завжди вигляд школи був стилістично чистим, проте загальний образ був простим, безпафосним і достатньо елегантним, школа не тиснула на людину крупним масштабом і була комфортною для сприйняття різними групами споживачів архітектурного простору, виражаючи дійсно народний характер початкової освіти. Саме на рівні початкової школи найбільш яскраво і часто простежувалися регіональні особливості національної архітектури, чого рідко вдавалося досягти у більш крупних і важливіших для держави типах середньоосвітніх закладів. Характерним прикладом є училище ім. С. Грушевського (1911, арх. Е. Брадтман, В. Кричевський).

Кардинально за змістом і за формою від міських училищ відрізнялися державні класичні гімназії і реальні училища. Згідно з «Уставом гімназій і училищ реальних...» [7] за 1828 рік, ці заклади проголошувалися державою головними у справах «підготовки до слухання лекцій» і «забезпечення способів пристойного виховання» і були покликані демонструвати велич імперії на освітній ниві, амбітність і міць царської держави. Відповідно до поставлених цілей і при щедрому фінансуванні царським урядом, були вибрані засоби архітектурно-художньої виразності провідних закладів середньої освіти. Щонайкраще для цих цілей підходив класицизм. Майже відразу після затвердження першого генерального плану міста (1837) його центральна частина почала забудовуватися гімназіями. Перша гімназія була побудована у Києві у 1850 р. Єдності містобудівного задуму та його реалізації на об'єктному рівні, а також свідченням величезного суспільного значення нового для міста типу великих громадських будівель, котрим була гімназія, було те, що згадана гімназія була зведена за проектом автора генплану міста – О. Беретті. Трохи раніше за проектом того ж О. Беретті було побудовано червоний (головний) корпус першого у Південно-Західному краї університету – ім. Св. Володимира. Університет, будівлі 1-ї та 2-ї гімназій разом з академічним парком між ними (на зразок Сорбонни у Парижі) сформували т. зв. «академічний квартал», що і по сьогодні є планувальною домінантою району.

Стильові напрямки архітектури середньоосвітніх закладів у 2-й пол. XIX – 1917 р.

<p>Класицизм</p>	 <p>Перша Імператорська гімназія</p>	 <p>Друга чоловіча гімназія</p>
<p>Романтизм</p>	 <p>5-та чоловіча гімназія ("Російський стиль")</p> <p>Повітове училище (садиба Доливо-Блотницького)</p>	 <p>6-та чоловіча гімназія</p>
<p>Український модерн</p>	 <p>Школа 1-го Комерційного товариства вчителів</p>	 <p>Початкове міське училище ім. С. Грушевського</p>

На об'єктному рівні над архітектурою київських гімназій працювали такі визнані майстри своєї справи як: О. Беретті, П. Шлейфер, О. Шілле, В. Ніколаєв, О. Кобелєв, М. Чекмарьов та інші. Характерними рисами класицистичних гімназій були: лінійна композиція фасаду, центральновісьова симетрія, наявність ордерної системи, декоративного обрамлення вікон, рустований перший поверх. Головний вхід підкреслювався багатоколонними портиками, увінчаними трикутними фронтонами, над якими обов'язково височів масивний позолочений державний герб. Основний об'єм будівлі був у більшості випадків двоповерховим з чітко вираженим композиційним центром, який мав три поверхи і містив у собі головний вхід. При значній лінійній протяжності фасаду, він міг фіксуватися з боків другорядними композиційними вісями, на які нанизувалися ризаліти чи виступаючі вперед об'єми. Обов'язковим була наявність підвалу, що у більшості випадків був під всім контуром будівлі. Планувальна система – коридорного типу з двобічною забудовою. Окремо слід згадати наявність в інтер'єрі парадних сходів напроти головного входу. Другорядні сходові клітки звичайно розміщували у місцях повороту крил будівлі і на торцях. Масивні цегляні стіни більше як у 3 цеглини, залізобетонні склепінчасті перекриття над підвалом і пласкі на інших поверхах вивели ці споруди до класу «особливо капітальних». Зауважимо, що перекриття могли бути також і по дерев'яним балкам. Траплялися також і комбіновані варіанти (2-га гімназія), коли перекриття над коридорами були залізобетонними, а над учбовими класами – по дерев'яних балках. Окрім того, що нині будівлі колишніх царських гімназій є пам'ятниками архітектури та містобудування та іншими охоронюваними об'єктами, про якість архітектурного середовища свідчить той факт, що зараз будівлі колишніх гімназій займають важливі державні та приватні установи і ВНЗ, серед них: Національна академія наук разом з Президією, головний офіс НАК «Нафтогаз України», ПАТ «Укртелеком», низка провідних національних університетів, включаючи КНУ ім. Шевченка, КНЕУ ім. Гетьмана, Національний транспортний університет та інші. Нині у Києві серед будівель колишніх державних царських гімназій нема жодної, яка б зберегла свою початкову функцію і містила б у собі середньоосвітній навчальний заклад.

Ще одним типом середньоосвітніх закладів, що суттєво вплинув на формування архітектури шкільних закладів освіти були приватні загальноосвітні заклади, в основному – гімназії та комерційні училища. Цей тип закладів став дуже активно розвиватися в кінці XIX ст., коли уряд значно полегшив правові умови існування приватних закладів середньої освіти. Поширеною практикою було розміщення новозаснованих приватних закладів у орендованих приміщеннях. Такими приміщеннями були найчастіше дохідні

будинки і приватні садиби. Через деякий час (у середньому, років 10 до 20) господарі приватних шкіл будували власні спеціалізовані будівлі під розміщення у них середньоосвітніх навчально-виховних закладів. Приватні школи були зацікавлені у залученні більшої кількості учнів. Важливе значення у цьому відношенні відіграла архітектура навчально-виховного закладу. Замовники, прагнучи розширити цільову аудиторію учнів і орієнтуючись на залучення усіх верств населення, хотіли бачити архітектуру приватних шкільних закладів більш демократичною, без зайвої помпезності і пафосності, на які часто були направлені державні заклади середньої освіти. Приватні школи вражали своїм стильовим різноманіттям – серед них були школи у стилі пізнього класицизму, романтизму, еkleктики. Романтизм, в свою чергу включав школи у неоготиці, неоренесансі, в т. зв. «російському стилі» (див. Табл. 1). Окремим явищем був український модерн, що дедалі активніше став проявляти себе у 10-х рр. ХХ ст. і був зобов'язаний зростанню націонал-патріотичних настроїв в українському суспільстві напередодні 1917 року. Примітно, що, незважаючи на скромне поширення українського модерну (у Києві на свій розвиток він мав якихось 5 років – з 1910 до 1914), у місті є 2 яскравих приклади цього напрямку і в архітектурі шкільних закладів – Школа 1-го комерційного товариства вчителів (В. Коробцов, 1912) і училище ім. С. Грушевського (Е. Брадтман, В. Кричевський, 1911).

Висновки. Характер змін у системі освіти позначений декретом 1918 року «Про всезагальну середню освіту був швидше еволюційним, ніж революційним. До 1917 року у місті була сформована і ефективно функціонувала мережа загальноосвітніх закладів. За рівнем охоплення дітей шкільного віку ця система була здатна конкурувати із сучасною. Про якість дореволюційної освіти у Києві красномовно свідчать її численні відомі випускники, а також рівень загального розвитку науки, культури і суспільства у цілому у 20-30 рр. ХХ ст. Система середньої освіти включала в себе розвинену мережу різноманітних за типом державних і приватних навчальних закладів. Кожному типу середньоосвітніх закладів, відповідно до мети створення закладу, його цільової аудиторії, фінансових можливостей Замовника та утримувача закладу були притаманні особливі засоби архітектурно-художньої виразності. Формування архітектури загальноосвітнього закладу залежало від його конкретного типу (державна гімназія, міське училище, комерційне училище, тощо), а не від загальної типології, притаманної всім середньоосвітнім школам певного періоду. Тим не менше, в усіх випадках, від початкових училищ до державних гімназій і учительських інститутів високе соціальне значення інститутів середньої освіти належним чином відображалось архітектурними засобами. Дореволюційні будівлі закладів середньої освіти у більшості випадків є пам'ятниками архітектури, до сьогодні формують важливі містобудівні ансамблі, є домінантами і субдомінантами міського ландшафту. У гіршому випадку – як мінімум є цінною фоною забудовою. Дослідивши історію

архітектури шкільних будівель, легко побачити зміщення соціальних цінностей суспільства, що відбулося за останнє століття. Будівлі середньоосвітніх навчальних закладів, що володіють високою архітектурною і споживчою цінністю нині займають впливові заклади державного управління, бізнес структур та провідні ВНЗ країни. Натомість учні ЗНЗ, майбутнє країни, переведені у будівлі, якість яких є дуже суперечливою як з технічної, так і з естетичної точки зору.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ковальський Леонид Николаевич. Проблемы развития архитектуры учебно-воспитательных зданий: Дис... д-ра арх.: 18.00.02 / (КИЕВЗНИИЭП). — К., 1995. — 352л.+прил.81л.; Смирнов, В.В. Школьное строительство. Опыт Ленинграда. Л.: Стройиздат, 1982. - 198 с.; Степанов В. И. Проблемы архитектуры школьных зданий: Дис. ...д-ра. арх. – М., 1983. – 43с.
2. Звід пам'яток історії та культури України: Київ. - К., 1999. - Кн. 1, ч. 1. А–Л. - 608 с: іл.
3. Кудрицкий А. В. Киев. Энциклопедический справочник К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1985. – 759 с. (2-е изд.).
4. Історія Києва. – К., 1986. – Т. 2 – С. 191.
5. Генеральный план міста Києва на період до 2020 року. - К.: Київпроект, 2002.
6. Памятная книжка Киевской губернии. На 1915 г.: С прил. адрес-календаря губ.: Изд. Киев. ГСК. - [Киев: Тип. губ. правл.: 1915]. - XXI, 244, 290, 63 с.; [49] л. рекл. объявл.
7. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916 – 1917 учебный год. В 2-х ч. – К., 1917. – 815 с.
8. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 2-е изд. Спб., 1875. – Т. II (1825-1839). С. 210-250.
9. Справочная книга по низшему образованию. Год 8-й. (Сведения за 1913-1914 гг.) Часть 1 / Анцыферов, С. И., сост. - Беспл. прил. к ж-лу "Изв. по нар. образованию" за 1916 г. Пг.: Сенатская тип., 1916. - 314с.: прил.

Аннотация

В статье раскрываются особенности архитектурной организации наиболее характерных и распространенных типов среднеобразовательных учреждений в указанный период. Делается вывод об эволюционном характере использования достижений царского правительства в сфере материально-учебного обеспечения среднего образования.

Ключевые слова: архитектура гимназий, коммерческие училища, история архитектуры, XIX в., история школьных зданий.

The summary

The article describes the features of the architectural organization of the most common and widespread types of secondary educational institutions in the period. It is proved the evolutionary nature of the use of the achievements of the tsarist government in the field of school buildings and educational equipment.

Key words: commercial schools, history of architecture, the history of school buildings, Kiev.